

УДК 94(477.41)«1902/1903»(094.76):[330.35:316.334.55]

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288768

З. В. Священко

ORCID: 0000-0001-5845-3115

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

О. М. Скрипник

ORCID: 0000-0003-1904-3468

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

Z. Svyaschenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

O. Skripnik

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**ПРОБЛЕМИ ПОКРАЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО
СТАНОВИЩА СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ПРАЦЯХ МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ОСОБЛИВОЇ
НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ (1902–1903 pp.)**

*Issues of Improving the Economic Condition of Peasants in Kyiv
Governorate in the Works of Local Committees of the Special
Conference on the Needs of Agricultural Industry (1902–1903)*

Автори статті на основі аналізу «Праць місцевих комітетів» зробили спробу з'ясувати ключові аспекти діяльності Київського губернського комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті поліпшення економічного становища місцевих селян. Обґрунтовується, що члени місцевих комітетів Київської губ. планували покращити економічне становище місцевих селян за допомогою модернізації кредитно-фінансової, освітньої, виробничої сфери та реформи місцевого самоврядування. Ключовими аспектами діяльності Київського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті поліпшення економічного становища місцевих селян стало кредитування сільських виробників, підвищення їх освітнього рівня, розвиток дрібної кустарної промисловості, вирішення транспортних проблем та створення виборних місцевих органів самоврядування — земств.

Ключові слова: селянство, аграрне питання, Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, місцеві комітети, Київська губ.

This study aims to delineate the principal facets addressed by the Kyiv Provincial Committee during the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Indus-

try, specifically focusing on strategies devised to enhance the economic standing of local peasants. By adhering to scientific rigor, objectivity, and historicism, the research deploys general scientific methodologies including analysis, synthesis, and generalization, coupled with specialized historical approaches encompassing specific-research, systemic-structural, and historical-comparative techniques.

Marking its novelty, this research pioneers in Ukrainian historiography to illuminate the central concerns of the Kyiv Provincial Committee's special meeting, derived from a meticulous scrutiny of the proceedings of the local committees.

The Kyiv Committee foregrounded the economic upliftment of the peasantry as a pivotal agenda in its discussions on the necessities of the agricultural industry. Advocating for comprehensive modernization strategies, committee members envisaged rectifying the prevalent challenges through a series of reforms in the spheres of credit and financial systems, education, industry, and local governance.

The focal points delineated by the committee encompassed facilitating loans to rural producers, enhancing their educational standards, fostering the growth of small-scale handicraft industries, addressing transportation bottlenecks, and instituting elected local bodies - the zemstvos. A pressing recommendation was the solicitation of governmental financial aid and the initiation of zemstvo oversight, exemplifying a shift towards evolving local governance capacities and fostering active participation in the regional economic and educational development.

Through this lens, the committee's propositions signified precursors to the imminent decade's reforms witnessed in the Russian Empire, paving the way for structured advancements in the agrarian sector.

Keywords: peasantry, agrarian question, Special meeting on the needs of agricultural industry, local committees, Kyiv province.

На початку ХХ ст. аграрне питання для Російської імперії мало суспільно-політичне, соціально-економічне та геополітичне значення. Суспільно-політичний фактор зумовлювався революційною активністю селянства, яка безапеляційно засвідчила не лише гостроту аграрної проблеми у країні, а й, що найголовніше, — потребу нагально її вирішити. Саме тому аграрне питання перебувало в фокусі постійної уваги урядових кіл. Для напрацювання основних принципів нової аграрної політики 1902 р. було скликано Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості. Її керівник, міністр фінансів С. Ю. Вітте, розумів, що модернізація економіки Росії безпосередньо залежала від реформування земельних відносин. Однак цей процес був неможливий без поліпшення економічного становища селянського стану.

Для належного інформаційного забезпечення роботи Особливої наради було прийнято рішення створити її структурного підрозділу — місцевих комітетів, на які покладалося завдання збирати інформацію про потреби, проблеми сільського господарства на рівні регіону.

Діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості активно вивчали дореволюційні дослідники (Билимович, А. Д. 1904; Риттих, А. А. 1903; Шидловский, С. И. 1905), основна увага в їхніх працях приділяється земельному й правовому аспекту селянського господарювання. Через ідеологічні табу поверхово та фрагментарно заявлену в статті проблему досліджували радянські науковці¹ (Сидельников, С. М. 1980; Симонова, М. С. 1987), які приділяли особливу увагу «земельному питанню», конструктивні пропозиції щодо вирішення якого стали передумовою аграрних перетворень П. А. Столипіна. Вивчають цю проблему сучасні вітчизняні (Герасимчук, О. В. 2009; Священко, З. В. 2014) та російські науковці (Дитрих, И. И. 2006; Костылева, Е. Н. 2020; Лебедев, В. 2001; Панасюк, В.)².

Варто зазначити, що більшість дослідників розглядають діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті загальної економічної ситуації в країні, роблячи акцент на проблемах селянського землекористування. Разом з тим, вітчизняні науковці ще недостатньо вивчили роботу окремих місцевих комітетів «Особливої наради», поза увагою залишається з'ясування регіональних особливостей у їх діяльності.

Мета статті: виявити ключові аспекти діяльності Київського губернського комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті поліпшення економічного становища місцевих селян.

На основі принципів науковості, об'єктивності, історизму з використанням спеціально-історичних методів (конкретно-пошукового та системно-структурного) систематизовано повідомлення «Праць місцевих комітетів», які стосуються ключових аспектів діяльності Київського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті поліпшення економічного становища місцевих селян. Методи аналізу й синтезу уможливили зведення всієї виявленої інформації про діяльність Київського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості до єдиної системи, а також дали змогу викласти матеріал у певній послідовності та логічній завершеності. Використання історико-порівняльного методу допомогло виокремити регіональну специфіку досліджуваного питання.

Відомості про роботу Київського губернського комітету містять «Праці місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості», що стали головним джерелом дослідження³. Вони включають Журнали засі-

¹ Либуркин В. М. Деятельность местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности и их влияние на развитие общественно-политической жизни Сибири начала XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1988. 298 с.

² Щербакова И. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902–1905 гг.): Дисс. ... канд. ист. н.: 07.00.02. Москва, 2003. 192 с.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 1903.

дань губернського і повітових комітетів, а також особисті доповіді та записки учасників роботи Наради. Ці матеріали дають змогу виявити специфіку господарської інтенсифікації регіону. Аналіз «Праць місцевих комітетів» дає підстави стверджувати, що підвищенню матеріального забезпечення селян Київської губ. приділяли значну увагу.

Члени як губернських, так і повітових комітетів сходилися на думці, що головною проблемою села є бідність. На їхню думку, вирішити її були покликані такі заходи: створення установ дрібного кредиту, підвищення освітнього рівня селянства, розвиток кустарної промисловості, модернізація транспортної системи, створення земств. Активність обговорення цих питань серед членів Київського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості прямо залежала від їхньої значущості для регіону.

Першочерговим способом боротьби з селянською бідністю стало кредитування сільських виробників. Створення доступного державного кредиту було головним напрямом реалізації фінансової політики Російської імперії в кінці XIX ст. У цей період в країні склалася система державних іпотечних установ, представлених Селянським поземельним і державним Дворянським земельним банками. Їх діяльність було спрямовано на модернізацію аграрного сектора російського села: іпотечні установи вирішували важливі внутрішньополітичні проблеми, зберігаючи фінансовий потенціал селянства й підтримуючи привілейоване місце дворянства в економічному житті Росії. Відділення банків активно діяли в Київській губ. Так, протягом 1883–1910 рр. у Селянському поземельному банку було отримано 9010 позик (4,3% від загальної кількості по Росії), куплено 245838 десятин землі (1,8% від купленої по імперії) на суму понад 40 млн. руб. (3%) (Крохмалюк, Д. 2000, с. 60).

На початку XX ст. в регіоні почали діяти акціонерні комерційні банки. Однак створення установ дрібного нецільового кредиту залишалось актуальним.

Київський комітет відзначав нестачу селянських кредитних установ і активно виступав за розвиток кредитних та ощадно-позичкових товариств і поширення різних видів кооперацій в селянському середовищі. При цьому члени комітету вважали, що має бути створений відповідний орган, який би дбав про відкриття селянських кредитних установ. На їхню думку, таким органом могло б бути виборне земство¹.

Більшість повітових комітетів Київської губ. схилялися до думки про необхідність створити в усіх повітах повітові каси, але деякі з комітетів (Бердичівський) надавали перевагу такій організації народного кредиту, за якої в кожній громаді була б сільська каса чи сільський банк для дрібного кре-

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 17–18.

диту, а на кожні три повіти припадала одна повітова каса чи інша кредитна установа для надання більших і довгострокових позик. Те, що деякі комітети надавали перевагу повітовим касама перед сільськими банками, мотивується кращою організацією останніх, більшою можливістю контролю над ними, меншими витратами на ведення справи, але основний капітал таких кас визначався порівняно невеликими сумами (Радомишльський комітет — 10 тис. руб.)¹.

Деякі комітети надавали перевагу ощадно-позичковим товариствам перед сільськими банками і повітовими касама, тому що ті мали розроблені статути та були забезпечені значними капіталами, розмір яких збільшувався з ростом кредитних операцій. Окрім цього, вони були установами, що виникали за ініціативою самих місцевих мешканців, і тому вважалися життєздатнішими.

Незалежно від того, якого типу були сільські кредитні установи, багато місцевих комітетів хотіли, щоб, з одного боку, при них влаштовувалися склади необхідних господарчих предметів і споживчі лавки, а з іншого, щоб ці установи надавали кредит сільським товариствам для придбання сільськогосподарської техніки, будівництва промислових підприємств із переробки сільськогосподарської сировини, наприклад купівля молотарок, жниварок, будівництво млинів, маслоробень тощо. Склади рекомендувалося влаштовувати «для полегшення населенню можливості на місці, на виплату, придбати без ризику і обману сільськогосподарські знаряддя і машини, добрива та інші предмети селянського побуту» (Сквирський, Уманський, Радомишльський і Липовецький комітети)². Зокрема, Сквирський комітет пропонував організувати видачу зі складів таких довгострокових позик під кругову відповідальність членів кредитної установи³.

Головною причиною непродуктивності кредитних кооперацій губернський комітет вважав брак у них коштів⁴.

Отже, члени Київського губернського комітету й повітових комітетів Київської губ. з потреб сільськогосподарської промисловості активно виступали за розвиток дрібного сільського кредиту, метою якого було підвищити матеріальний добробут місцевих селян. Однак найчастіше вони не могли грамотно розпорядитися отриманими грошовими коштами, що робило актуальною проблему підвищення освітнього рівня місцевих сільських виробників.

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 248.

² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 248.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 248.

⁴ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 249.

Київський комітет з потреб сільськогосподарської промисловості пов'язував вирішення головних сільськогосподарських проблем у регіоні з підвищенням освітнього рівня місцевого селянства. Стенограми його засідань дають змогу стверджувати, що київські гласні серед перших висловилися за підвищення освітнього рівня місцевих мешканців.

Вважаючи освіту важливою державною справою, члени комітету значну увагу приділяли її фінансуванню. «Так как народное образование является разсадником культуры и способствует разрешению задач большой государственной важности, то оно, по мнению Комитета, не должно испытывать недостатка ни в материальных средствах, ни в интеллектуальных силах, как в настоящее время, и ассигнования на народное образование из Государственного Казначейства и из сумм земских сборов должны быть значительно увеличены»¹.

Члени комітету пропонували різноманітні шляхи підвищення освітнього рівня місцевого селянства. Серед них бачимо такі, як заснувати при народних двохкласних школах сільськогосподарські та ремісничі класи й для викладання в них призначити особливих учителів-фахівців, кошти на утримання яких повинні виділити Міністерство землеробства і Державного майна. З цією ж метою пропонувалося відкрити недільні й вечірні класи, організувати читання для дорослих, відкрити бібліотеки в селах і постачати їх популярними книгами та брошурами з різних галузей сільського господарства, виданню яких мали сприяти Міністерство землеробства і Державного майна².

Багато повітових комітетів пропонували відкрити нижчі сільськогосподарські школи, де селяни могли б здобувати освіту й навчатись основам агрономічних наук³.

Члени Канівського повітового комітету вихід із ситуації вбачали у збільшенні кількості вищих сільськогосподарських закладів освіти, відкритті сільськогосподарських відділень при природничих факультетах університетів, організації мережі середніх сільськогосподарських училищ (по одному на повіт) і нижчих сільськогосподарських шкіл (по одній на волость), а також відкритті агрономічно-ентомологічних станцій⁴. Разом з тим, члени комітету наголошували, що цьому всьому має передувати підняття освіченості загалу шляхом обов'язкової загальної початкової освіти. Такої думки дотримувались і члени Уманського повітового комітету⁵.

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 2.

² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 2.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 202.

⁴ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 203.

⁵ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 204.

Велика увага приділялася кваліфікації викладацького складу, робився наголос на підвищенні інтелектуального рівня й моральної культури педагогів. Значну увагу приділяли організації сільськогосподарських виставок, екскурсій для селян, з метою ознайомлення з найкращим досвідом господарювання, продажу насіння різних культур тощо¹.

На думку членів Уманського повітового комітету, для покращення справ у сільському господарстві регіону, слід організовувати сільськогосподарські гуртки, в яких варто об'єднати господарів і селян для спільного покращення господарства, купівлі й збуту продукції, які мали б бути під наглядом сільськогосподарських товариств і стати своєрідним підрозділом останніх².

Поширенню вдосконалених методів сільського господарства, на думку комітету, мали слугувати товариства, сільськогосподарські школи, які могли б облаштовувати показові поля, щоб мотивувати сільгоспвиробників працювати краще. Потрібно лише, зауважували члени комітету, щоб ці показові поля були суто практичними, щоб на них демонструвалося лише все те, що перевірене й мало користь для своєї місцевості. Дослідні поля, які використовуються в наукових цілях, повинні створюватися при школах вищого типу. Таке поле, зазначали члени комітету, найближчим часом має бути створене при Уманському училищі землеробства і його достатньо для Уманського й сусідніх повітів³.

Погляди діячів Київського комітету багато в чому передбачили основні положення Столипінської аграрної реформи в освіті. Спільно з органами місцевого самоврядування П. А. Столипін планував створити єдину й загальнодоступну систему народної освіти, що включала б загальну початкову освіту. Він вважав за доцільне організувати широку мережу різнотипних професійних закладів освіти, недільних і вечірніх шкіл, училищ, курсів для дорослих та підлітків.

Важливим джерелом доходів селян Російської імперії був розвиток дрібної кустарної промисловості. Сільських виробників було вчетверо більше задіяно в ремеслах, ніж у промисловості (Костилова, Е. Н. 2020, с. 126). Кустарна промисловість в Київській губ. була досить слабо розвинена. Окрім кустарної промисловості, слабо розвивалося виготовлення тих виробів, які зазвичай виробляли мешканці інших губерній для власного споживання. Такий стан справ члени комітету пояснювали тим, що розвитку кустарної промисловості не було надано ніякої підтримки від влади. Разом з тим, члени комітету вважали, що поширення професійних знань і вмінь, кустарні

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 207.

² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 1062.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 1032.

промисли могли б покращити рівень життя селян та забезпечити їх необхідною продукцією.

Для кращого розвитку кустарної промисловості комітет запропонував низку заходів, серед яких відкриття технічних училищ для підготовки інструкторів з різних галузей кустарної промисловості; відкриття навчальних майстерень для навчання місцевих мешканців; організація для кустарів і ремісників доступного кредиту тощо¹.

З «Праць місцевих комітетів» бачимо, що підвищенню матеріального добробуту селян перешкождали бездоріжжя та проблеми з транспортом. Бездоріжжя було одним з важливих факторів, які гальмували економічний розвиток Київської губ., адже, як констатували члени місцевого комітету: «Из 37 тысяч верст губернии замощено только около 300 верст, что весьма недостаточно. В этом отношении Киевская губерния занимает одно из последних мест среди губерний России. Большинство уездных городов не только не соединены железной дорогой, но даже не имеют мощеного подъездного пути к ближайшим станциям. В Таращанском уезде совсем нет железных дорог, в Сквирском их весьма мало. Водные пути — Днепр и Припять проходят только по границе губернии и служат потребностям небольшой части ея. Большинство губернских дорог — обыкновенные грунтовые и при преобладающем в губернии черноземном грунте весной и осенью, во время распутицы, становятся трудно проезжими»².

Члени комітету активно обговорювали це. Основний зміст їхніх проєктів зводився до такого: необхідність фінансової підтримки уряду для масштабних ремонтних робіт, передання всіх доріг на місцевому рівні у відання земств³.

Аналіз «Праць місцевих комітетів» дає змогу стверджувати, що більшість членів місцевих комітетів Київської губ. поліпшення економічного становища місцевих селян пов'язували зі створенням у губернії виборних органів місцевого самоврядування — земств та реформуванням органів сільського самоврядування. Саме з земствами, як зазначалося, члени комітету пов'язували створення кредитних і ощадно-позичкових товариств та поширення різних видів кооперацій у селянському середовищі. З земствами було пов'язано вирішення проблеми народної освіти в губернії.

Члени повітових місцевих комітетів були впевнені, що «... подъем общественных сил и привлечение местных людей к трудам местного управления и заботам о местных нуждах благоприятно отразятся на многих сторонах жизни и, в том числе, на сельском хозяйстве, успехи которого почти все-

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 40.

² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 238.

³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 241.

ми Комитетами поставляються, прежде всего, в зависимость от таких условий как развитие народного просвещения и, в частности, сельскохозяйственных знаний и умений, охрана народного здоровья, лучшее устройство дорожной части, улучшение системы и распределения налогов и повинностей, лежащих ныне всею тяжестью на крестьянском населении и пр.»¹.

З даних, які наводять повітові комітети Київської губ., видно суттєві недоліки станового сільського управління й бажання замінити його на управління всестанове, причому частина комітетів виразно вказувала на всестанову волость як форму бажаної організації. Окрім того, місцеві комітети, які порушили питання про реформування сільського управління, вважали необхідною умовою зрівняння селян у громадянських правах і обов'язках з іншими станами. Губернський комітет цілком приєднувався до думки повітових комітетів про те, що станова організація сільського управління вкрай незадовільна, бо, покладаючи на селянство обов'язки задовольняти загальностанові й загальнодержавні місцеві потреби, вона не надає йому необхідних матеріальних коштів і належної компетенції у вирішенні місцевих справ.

У реформуванні сільського управління губернський комітет висловив низку побажань, найголовнішими з яких були: необхідність якнайшвидше і ретельно розробити це питання на державному рівні; при організації дрібної адміністративно-господарської одиниці в основу слід покласти принципи всестановості й виборності самоврядування; залучення до складу його органів представників інтелігенції; надання органам самоврядування коштів; надання селянам загальних громадянських прав. У цьому ж напрямі комітет визнавав необхідність скасувати станові натуральні повинності та особливі штрафи й арешти, що поширювалися тільки на селянський стан, скасувати тілесні покарання тощо.

Отже, ключовими аспектами діяльності Київського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості в контексті поліпшення економічного становища місцевих селян стало кредитування сільських виробників, підвищення їхнього освітнього рівня, розвиток дрібної кустарної промисловості, вирішення транспортних проблем і створення виборних місцевих органів самоврядування — земств. Головними вимогами Київського комітету для вирішення цих питань стали фінансова допомога уряду й запровадження земського контролю, що стало наочним прикладом еволюції повноважень місцевих органів самоврядування та залучення їх у господарсько-економічний і освітній процес регіону.

Незважаючи на численні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, загалом діяльність повітових і губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію — забезпечили Особливу нараду

¹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1903. С. 42.

об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни. Проекти реформування сільського господарства країни, які сформулювали Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості та її місцеві комітети, зокрема й Київський, знайшли логічний розвиток у Столипінській аграрній реформі.

Зважаючи на перспективність селянознавчої тематики, на чому наголошують українські дослідники (Присяжнюк, Ю. 2018), запропонована в статті проблема потребує подальшої розробки через залучення нових документальних і статистичних джерел.

Билимович, А. Д. 1904. *Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Киев: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира. 60 с.

Герасимчук, О. В. 2009. Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства. *Сумська старовина*. № XVIII–XXIX. С. 28–42.

Дитрих, И. И. 2006. Участие псковских земцев в работе местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. *Псков*. № 24. С. 116–119.

Костылева, Е. Н. 2020. Проблемы улучшения экономического положения крестьян Рязанской губернии в трудах особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902–1903 гг.). *Вестник Томского государственного университета*. № 457. С. 123–132. <https://doi.org/10.17223/15617793/457/15>

Крохмалюк, Д. 2000. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 р.). *Вісник НБУ*. № 9. С. 58–63.

Лебедев, В. 2001. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902–1904 гг.). *Отечественная история*. № 5. С. 58–69.

Панасюк, В. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 г. (на примере деятельности губернского комитета Калужской губернии). [Online]. Available at: <http://www.newlocalhistory.com/node/177>

Присяжнюк, Ю. 2018. Перспективи селянознавства як сфери досліджень сучасної української історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 6. С. 187–193. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143300>

Риттих, А. А. 1903. *Зависимость крестьян от общины и мира*. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума. 217 с.

Священко, З. В. 2014. Створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія: Історичні та політичні науки. Вип. 19. С. 64–67.

Сидельников, С. М. 1980. *Аграрная политика самодержавия в период империализма*. Москва: Издательство Московского университета. 289 с.

Симонова, М. С. 1987. *Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции*. Москва: Наука. 254 с.

Шидловский, С. И. 1905. *Общий обзор трудов местных комитетов*. Санкт-Петербург. 239 с.

Bilimovich, A. D. 1904. *Krestyanskiy pravoporyadok po trudam mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Peasant Law and Order According to the Works of Local Committees on the Needs of the Agricultural Industry]. Kiev: Tip. Imperatorskogo universiteta im. Sv. Vladimira. [In Russian].

Herasymchuk, O. V. 2009. Dyskussii v Chernihivskykh mistsevykh komitetakh shchodo vplyvu obshchynnoho zemlevolodinnia na stanovyshche silskoho hospodarstva [Discussions in Chernihiv Local Committees on the Impact of Communal Land Tenure on the State of Agriculture]. *Sumska starovyna*. № XVIII–XXIX. S. 28–42. [In Ukrainian].

Ditrikh, I. I. 2006. Uchastie pskovskikh zemtsev v rabote mestnykh komitetov o nuzhdakh sel'skokhozyaystvennoy promyshlennosti [Participation of the Pskov Zemstvo Workers in the Work of Local Committees on the Needs of the Agricultural Industry]. *Pskov*. № 24. 116–119. [In Russian].

Kostyleva, Ye. N. 2020. Problemy uluchsheniya ekonomicheskogo polozheniya krestyan Ryazanskoj gubernii v trudakh osobogo soveshchaniya o nuzhdakh sel'skokhozyaystvennoy promyshlennosti (1902–1903 gg.) [Problems of Improving the Economic Situation of the Peasants of the Ryazan Province in the Proceedings of a Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry (1902–1903)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 457. S. 123–132. <https://doi.org/10.17223/15617793/457/15> [In Russian].

Krokhmaliuk, D. 2000. Bankivska sprava v Ukraini u skladi Rosiiskoi imperii (druga polovyna XIX stolittia — 1917 r.) [Banking in Ukraine as Part of the Russian Empire (Second Half of the XIX Century — 1917)]. *Visnyk NBU*. № 9. S. 58–63. [In Ukrainian].

Lebedev, V. 2001. Mestnye komitety Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh sel'skokhozyaystvennoy promyshlennosti (1902–1904 gg.) [Local Committees of the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry (1902–1904)]. *Otechestvennaya istoriya*. № 5. S. 58–69. [In Russian].

Panasyuk, V. Osoboe soveshchanie o nuzhdakh sel'skokhozyaystvennoy promyshlennosti 1902 g. (na primere deyatel'nosti gubern'skogo komiteta Kaluzh'skoy gubernii) [Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry in 1902 (on the Example of the Activities of the Provincial Committee of the Kaluga Province)]. [Online]. Available at: <http://www.newlocalhistory.com/node/177> [In Russian].

Prysiazhniuk, Yu. 2018. Perspektyvy selianoznavstva yak sfery doslidzhen suchasnoi ukrainskoi istoriografii [Prospects of Peasant Studies as Areas of Research of Modern Ukrainian Historiography]. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. Vyp. 6. S. 187–193. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143300> [in Ukrainian].

Rittikh, A. A. 1903. *Zavisimost krestyan ot obshchiny i mira* [Peasants' Dependence on the Community and the World]. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma. [In Russian].

Sviashchenko, Z. V. 2014. Stvorennia ta pryntsyipy diialnosti mistsevykh komitetiv Osoblyvoi narady z pytan silskohospodarskoi promyslovosti [Establishment and Principles of Activity of Local Committees of the Special Meeting on Agricultural Industry]. *Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats*. Seriya: Istorychni ta politychni nauky. Vyp. 19. S. 64–67. [In Ukrainian].

Sidel'nikov, S. M. 1980. *Agrarnaya politika samodержaviya v period imperializma* [Agrarian Policy of Autocracy in the Period of Imperialism]. Moskva: Izd-vo Moskovskogo un-ta. [In Russian].

Simonova, M. S. 1987. *Krizis agrarnoy politiki tsarizma nakanune pervoy rossiyskoy revolyutsii* [The Crisis of the Tsarist Agrarian Policy on the Eve of the First Russian Revolution]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Shidlovskiy, S. I. 1905. *Obshchii obzor trudov mestnykh komitetov* [General Overview of the Proceedings of Local Committees]. Sankt-Peterburg. [In Russian].